

उत्तर आधुनिकतावादाची तत्वमीमांसा

Dr. Kallave Maheshwar Gangadharrao

Assistant Professor

Department of Education,

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada

University, Sub Campus-Osmanabad

E-mail:- maheshkallawe@gmail.com

प्रस्तावना :

उत्तर आधुनिकतावाद हा एक संश्लेषणात्मक सिद्धांत आहे. जो विविध ज्ञान शाखापासून तथ्ये आणि संकल्पना घेऊन भविष्यातील समाजाच्या बाबतीत एकीकृत विचारसरणी प्रस्तुत करतो. खऱ्या अर्थाने बघितले तर असे जाणवते की, आज समाजविज्ञानात आणि दैनंदिन संवादात उत्तर आधुनिकतावाद फॅशनच्या रूपाने लोकप्रिय होऊ लागला आहे. उदा. जर एखाद्या कलाकाराला किंवा शिल्पकाराला अव्वल दर्जाचे बनावचे असेल तर त्याला कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे आपली अभिव्यक्ती उत्तर आधुनिकतावादात करावीच लागेल. एक प्रकारे उत्तर आधुनिकतावाद या शब्दाचा प्रयोगच व्यक्तीला आधुनिकतम बनवत असतो.

उत्तर आधुनिकतावाद कथा, साहित्य आणि काव्यात मुबलक प्रमाणात दिसून येतो. एवढेच नाही तर तो शिल्पकला, नृत्य, संगीत, नाट्य यामध्ये सुद्धा प्रतीबिंबित होतो. वर्तमान काळात तर युरोपीय देशात हा वाद लोकजीवनाचा अविभाज्य घटक बनला आहे. या देशात अनेक कलाकृती, बौद्धिक आणि वैचारीक क्षेत्रात देखील हा वाद दिसू लागला आहे. त्यामुळे या देशातील लोक कोणत्या ना कोणत्या तरी तऱ्हेने या वादाशी जोडलेले आहेत.

अर्थात उत्तर आधुनिकतावादी सामाजिक सिद्धांताना परिभाषित करण्याचा जेवढा प्रयत्न करतात तेवढ्याच अडचणी त्यांच्यासमोर उभ्या राहतात. कारण उत्तर आधुनिकतावादी अजुनही उत्तर आधुनिक समाजाचे कल्पित चित्र रेखाटतात.

उत्तर आधुनिकतावाद संकल्पना :

उत्तरआधुनिकतावादाचे संकल्पनात्मक विवेचन करण्याच्या आधी हे समजून घ्यायला पाहिजे की, त्याचा उदय वा निर्मिती विकसीत भांडवलवादी देशांच्या संस्कृतीपासून झाली आहे. ही संस्कृतीदेखील विशेष रूपाने ललित कलाच्या क्षेत्रातील आहे. अर्थात आधुनिकता जर आधुनिकतावादाच्या संस्कृतीचे अध्ययन असेल तर उत्तर आधुनिकता हे उत्तर आधुनिकतावादाच्या संस्कृतीचे अध्ययन आहे. वास्तवात उत्तर आधुनिकतावादाचा अविर्भाव १९६० च्या दशकात न्युयॉर्कच्या कलाकारापासून झाला. त्यानंतर १९७० च्या दशकात या वादाची लहर युरोपच्या सिद्धांतकारामध्ये बघायला मिळाली. या सिद्धांतकारात ल्योटाई यांनी The Post-Modern Condition हा ग्रंथ प्रकशित केला. यामध्ये ते म्हणतात की, विज्ञान मनुष्य मात्राचा उद्धारकर्ता आहे हा केवळ देखावा आहे. दर्शनशास्त्र संपुर्ण ज्ञानाला एकीकृत करत नाही तसेच त्यांचा असा देखील आरोप आहे की, विश्वविद्यालय कोणत्याही अर्थाने ज्ञानाचा विकास करत नाहीत. याबाबत पुढे ते असे म्हणतात की, कोणत्याही अर्थाने कोणत्याही कार्याच्या मागे असे कोणते तरी एखादे समग्र कारण असते असे नाही, कारण कोणतेही एक नसते ते अनेक असतात हाच उत्तर आधुनिकतावादाचा गाभा आहे.

उत्तर आधुनिकतावादाचे स्वरूप :

कला आणि दैनंदिनी यामध्ये अंतराची जी रेषा आखलेली आहे तिचा उत्तर आधुनिकतावाद स्विकार करत नाही. याचा एकमात्र तर्क असा आहे की, कोणत्याही स्थितीत कला, दैनंदिनी जीवनापासून भिन्न नसते. कला ना काल्पनिक जगत आहे न केवळ कलेसाठी आहे ती तर उत्तर आधुनिक समाजाचे स्वरूप आहे.

उत्तर आधुनिकतावाद अशा प्रकारच्या सोपानीक विचारसरणीचा यासाठी स्विकार करत नाही की, लौकीक संस्कृती आणि अभिजात संस्कृतीत काही अंतर असेल. उत्तर आधुनिकतावादांचे असे म्हणणे आहे की, ते वैचारीक आधुनिकतेचा प्रत्येक दृष्टीने अस्विकार करतात. वास्तविक आधुनिकता ज्या अंतर्वस्तुवर निर्भर आहे तिला उत्तर आधुनिकता स्वरूपाच्या रूपात ग्रहण करीत असते. उत्तर आधुनिकतावाद हा त्या सिद्धांताच्या विरोधात आहे, जे परंपरागत रूपाने भव्य आणि विशाल समजले जातात. उत्तर आधुनिकतावादी असे मानतात की, आम्हांस वास्तविकता आपल्या सतही स्वरूपात जशी दिसून येते तशीच समजायला पाहिजे.

वैज्ञानिक शोधांनी जे सामाजिक परिवर्तन घडवून आणले आहे. या परिवर्तनाची नाळ आधुनिकतेमध्ये सापडते, असे आधुनिकतावादी मानतात. पण उत्तर आधुनिकतावादी याचा अस्विकार करतात. आधुनिकतावादांच्या मते, विज्ञान हे मानावाचा उद्धारकर्ता आहे परंतु यावर उत्तर आधुनिकतावादी कडाडून टिका करतात. उत्तर आधुनिकतावादाच्या मते, कोणत्याही कार्यामागे एक कारण नसते तर ते कार्य अनेक कारणांचा परिणाम असते. यावरून उत्तर आधुनिकतावाद हा एककारण वादापेक्षा बहुकारण वादावर विश्वास ठेवतो हे स्पष्ट होते. थोडक्यात उत्तर आधुनिकता विशाल सिद्धांतांना अस्विकृत करून छोट्या छोट्या वृत्तांत किंवा सिद्धांतांना एका सुत्रात बांधून समाजाचे स्वरूप स्पष्ट करते.

उत्तर आधुनिकतावादाची तत्त्वे :

प्रसिद्ध उत्तर आधुनिकतावादी विचारवंत ल्योटाई यांनी उत्तर आधुनिक समाजाचे एक संभावित चित्र कल्पिलेले आहे. यात उत्तर आधुनिकतावादाची काही तत्त्वे प्रतिबींबीत होतात.

१. उत्तर आधुनिकतावाद ही ज्ञान आणि संस्कृतीची एक अवस्था आहे.
२. उत्तर आधुनिकतावादातुन जागतिक समाजाची निर्मिती होते.
३. उत्तर आधुनिकतावाद हा समाजाची आधुनिकतेपासून मुक्तता करतो.
४. उत्तर आधुनिकतावाद विखंडतेचा समर्थक आहे.
५. उत्तर आधुनिकतावादात बहुसंस्कृतीचा समावेश होतो.
६. उत्तर आधुनिकतावाद भव्य व महानुवृत्तांताचा अस्विकार करतो.
७. उत्तर आधुनिकतावादात अतियथार्थता आहे.
८. उत्तर आधुनिकतावाद आधारवादास स्विकृत करत नाही.

उत्तर आधुनिकतावादाचे आयाम (मीती) :

ड. आधुनिकीकरण

अ. आधुनिकता

क. आधुनिकतावाद

ब. उत्तर आधुनिकता

अ) आधुनिकता :

१८ व्या शतकात युरोपमध्ये औद्योगिक क्रांती झाली त्यातून विज्ञानाने गरुड झेप घेतली. त्याचबरोबर उदारमतवादाचा उदय झाला, लोक धर्माकडे चिकित्सेने पाहू लागले, श्रद्धेची जागा तर्कबुद्धीने घेतली यातून समाजाच्या संरचनेत बदल झाला.

ब) उत्तर आधुनिकता :

उत्तर आधुनिकता हे एक युग आहे, जे आधुनिकतेच्या नंतर आकाराला आले. वास्तवात उत्तर आधुनिकतेची विचारसरणी अशी आहे की, जी आधुनिकतेच्या बरोबर जोडलेल्या संपूर्ण सामाजिक स्वरूपाला उध्वस्त करते व संरचना मांडते.

क) आधुनिकतावाद :

२० व्या शतकाच्या अखेरीस कलेच्या क्षेत्रात एक आंदोलन घडून गेले. ज्याने नविन सांस्कृतिक मुल्यांचा सुत्रपात केला. वास्तविक पाहता आधुनिकवादाचा विकास प्राचीनवादाच्या विरोधात घडून आला आहे. आधुनिकतावाद प्रत्यक्षात प्रयोगावर जोर देणारा आहे. त्याचा खरा उद्देश जे दिसते त्याच्या मागे जे आंतरिक सत्य आहे त्याचा शोध घेण्याचा आहे.

ड) आधुनिकीकरण :

उत्तर आधुनिकतेशी संबंधित असलेली चौथी संकल्पना आधुनिकीकरण ही होय. सामान्यपणे आधुनिकीकरणाशी अशा प्रक्रीयांना आणि अवस्थांना जोडले जाते की, ज्या औद्योगिकीकरणाशी संबंधित आहेत.

उत्तर आधुनिकतावादाची वैशिष्ट्ये :

उत्तर आधुनिकतावादी विचारसरणी ही आधुनिकतावादी विचारसरणीच्या प्रतिक्रिया या अर्थाने निर्माण झाली आहे. त्यामुळे तिचा उद्देश नव्याने उभारून येणाऱ्या नविन संस्कृतीच्या तत्वांना आपल्या कक्षेत सामावून घेण्याचा आहे. यावरून उत्तर आधुनिकतावादाची काही वैशिष्ट्ये प्रतिबिंबित होतात.

१. विखंडता :

प्रसिद्ध उत्तर आधुनिकतावादी विचारवंत डेरीदा यांनी आपल्या Deconstruction Theory या पुस्तकात समाजाची संरचना मांडताना उत्तर आधुनिक समाजात समानते ऐवजी विविधतेला प्राधान्य दिले. या संरचनेत कोणत्याच प्रकारची समानता आढळत नाही तर उत्तर आधुनिक समाजाची प्रकृती विखंडता आहे असे म्हटले आहे.

२. सखोलतेचा अभाव :

उत्तर आधुनिकतावादी विचारसरणीत कोणत्याही बाबींचा सखोल विचार केला जात नाही. जे समोर आहे त्याची स्थायी पद्धतीने सोडवणूक करणे यावर भर दिला जातो.

३. बहुआयामीत्व :

उत्तर आधुनिकतावाद ही बहुलतावादी संस्कृती आहे. तिच्यात स्थानिकता व विखंडता या दोन्ही बाबी आढळून येतात.

४. प्रकृतीविषयक रेषा किंवा सिमाखंडन :

उत्तर आधुनिकतावाद हा प्रतिक्रियात्मक पातळीवरचा आहे. विविध सामाजिक, विज्ञान, कला, साहित्य, दर्शन इ. च्या ज्या रेषा आणि उपरेषा बनलेल्या आहेत त्याचा उत्तर आधुनिकतावाद स्विकार करत नाही. तर या सर्व कृत्रिम सिमांना तो उलटुन टाकतो आणि एका संश्लेषणात्मक संदर्भाचा स्विकार करतो.

५. मार्क्सवादाला विरोध :

आधुनिक समाजात मार्क्सने कामगारांच्या मुक्तीची जी घोषणा केली होती, धनसंचयाची जी चर्चा केली होती आणि वर्गहीन समाजाच्या अविर्भावाची गोष्ट केली होती त्या सर्वांची विश्वसनियता उत्तर आधुनिकतावादी युगात संपुष्टात आली आहे.

६. आधुनिक कलेचा अस्विकार :

आधुनिक समाजाच्या कलेचे स्वरूप व्यापारी पद्धतीचे असल्याने उत्तर आधुनिकतावादी विचारवंत तीचा अस्विकार करतात. ही कला उपभोक्ता स्वरूपाची आहे म्हणजेच अशा प्रकारची कला ही कलेसाठी कला असते तिचा जीवनाच्या व्यवहारीकतेशी कसल्याही प्रकारचा संबंध नसतो. तसेच जीवनाच्या चढउताराशीही तिचा संबंध येत नाही. या कारणांमुळे उत्तर आधुनिकतावादी ह्या कला स्विकारायला तयार नाहीत.

७. प्रचलित श्रेष्ठ सिद्धांतांना विरोध :

उत्तर आधुनिकतावादी हे मानवशास्त्र, समाजशास्त्र यातील प्रचलित असलेल्या श्रेष्ठ सिद्धांतांचा यामुळे अस्विकार करतात, कारण की ते सर्व सिद्धांत केवळ शब्दजंजाळ आहेत असे ते मानतात. या सिद्धांतांच्या ऐवजी ते लहान लहान सिद्धांतांच्या निर्मितीवर भर देतात.

८. वृत्तांत ज्ञानास कडाडून विरोध :

उत्तर आधुनिकतावाद या ज्ञानास कचरापेटित फेकून देण्याची भाषा करतो. कारण त्यात केवळ पोपटपंची आहे असे ते मानतात. वृत्तांतांमध्ये लोकप्रिय गोष्टी, कथा, मिथक इ. चा समावेश होतो. उदा. रामाने समुद्र पार करणे, कृष्णाने गोवर्धन पर्वत उचलणे इ. ना ते मिथक मानतात. ही मिथके समाजात अंधविश्वास निर्माण करतात त्यामुळे उत्तर आधुनिकतावादी यांस कडाडून विरोध करतात.

९. भाषा विज्ञानास महत्त्व :

उत्तर आधुनिकतावादी भाषेला अधिक महत्त्व देतात. भाषेचा अभ्यास भाषाशास्त्राच्या सिद्धांतानुसार व्हावा यावर त्यांचा भर आहे. त्यामुळे उत्तर आधुनिकतावादी हे संप्रेषणाच्या समस्याशी अधिक संबंधित असतात. संप्रेषणाच्या समस्या दूर करून यामध्ये गती आणण्यासाठी ते प्रयत्नशील असतात.

आधुनिकतावाद व उत्तर आधुनिकतावाद फरक :

आधुनिकतावाद	उत्तर आधुनिकतावाद
१. आधुनिकतावाद हा विज्ञान केंद्रस्थानी मानतो.	१. उत्तर आधुनिकतावाद मानवतावादाला केंद्रस्थानी मानतो.
२. आधुनिकतावादने विज्ञान हेच ज्ञानप्राप्तीचे एकमात्र साधन मानले अन्य साधने नाकारली.	२. उत्तर आधुनिकतावादने विज्ञानाला नाकारले.
३. आधुनिकतावाद मानवाला वस्तुच्या स्वरूपात पाहतो.	३. उत्तर आधुनिकतावाद हा मानवी संबंधाच्या प्रती संवेदनशील आहे त्यामुळे वस्तुच्या रूपात पाहण्यास नकार देतो व व्यक्तीला व्यक्तीच्याच रूपात पाहतो.
४. आधुनिकतावाद तर्काला प्राधान्य देतो.	४. उत्तर आधुनिकतावाद भावनेला प्राधान्य देतो.
५. आधुनिकतावाद जीवनातील प्रत्येक स्पर्धेला महत्व देतो.	५. उत्तर आधुनिकतावाद हा सहकार्य, सहयोग, पारस्परिकतेला प्रोत्साहन देतो.
६. आधुनिकतावाद विशेषीकरणाला महत्त्व देतो.	६. उत्तर आधुनिकतावाद संपूर्णवादास महत्व देतो.
७. आधुनिकतावाद व्यक्तीवादावर भर देतो. व्यक्तीवादातुन स्वयंकेंद्रीतता व स्वार्थपरायणता वाढते.	७. उत्तर आधुनिकतावाद सामुहीकतेवर भर देतो. सामुहीकतेतुन सुरक्षा प्राप्त होते व व्यक्तीच्या क्षमतांचा पूर्ण विकास होतो.
८. आधुनिकतावाद संरचनात्मक सिद्धांताचा स्विकार करतो.	८. उत्तर आधुनिकतावाद विशाल सिद्धांतांना नाकारतो.

उत्तर आधुनिकतावाद्यांनी कल्पिलेली एक पर्यायी समाजव्यवस्था :

प्रत्येक युगाची एक समाजव्यवस्था असते त्याचप्रमाणे आधुनिक युगाची एक स्वतंत्र समाजव्यवस्था आहे. ही समाजव्यवस्था उद्योगप्रधान असून तीत यंत्राद्वारे उत्पादन केले जाते. आधुनिक व्यवस्थेत श्रम विभाजन व विशेषीकरण असते. यातूनच आधुनिक भांडवलशाहीचा जन्म झाला. ही भांडवलशाही असमानता, शोषण निर्माण करणारी आहे.

उत्तर आधुनिकतावाद्यांच्या मते, आधुनिक समाजात अनेक दोष आहेत. उदा. विषमता, वर्गसंघर्ष, गुन्हेगारी, पर्यावरण प्रदुषण, सामाजिक विघटन, नैतिक मूल्यांचा न्हास, व्यक्तीवादीत्व, आत्महत्या, भोगवाद, अनिश्चरवाद, जीवघेणी स्पर्धा इ. अशा प्रकारचे अनेक दोष आहेत. याऐवजी अशा समाजव्यवस्थेचे स्वप्न पाहिले जात आहे की, वरील सर्व दोषमुक्त समाजव्यवस्था निर्मिती केली जाईल. अशी समाजव्यवस्था ही उत्तर आधुनिकतावाद्यांनी कल्पिलेली पर्यायी समाजव्यवस्था होय.

संदर्भ:

Appignansi, Richard, and Chris Garrett. (1995). *Introducing Postmodernism*. New York: Totem.

Boyne, Roy, and Ali Rattansi. (Eds 1990). *Postmodernism and Society*. New York: St. Martin's Press.

Cooper, R. & Burrell, G. (1988). *Modernism, Postmodernism and Organizational Analysis: An Introduction*.

Foster, Hal, Ed. (1982) .*The Anti-Aesthetic: Essays on Postmodern Culture*. Port Townsend, WA: Bay Press.

Norris, Christopher. (1993). *The Truth about Postmodernism*. Oxford, UK, and Cambridge, MA: Blackwell,

Norris, Christopher. (1990). *What's Wrong with Postmodernism: Critical Theory and the Ends of Philosophy*. Baltimore: Johns Hopkins University Press,. Parallax: Re-visions of Culture and Society series.

काचोळे दा.धो. (२००२). *समाजशास्त्रीय सिध्दांत*. औरंगाबाद : कैलास पब्लिकेशन

